

Noten Cultuurhistorische Atlas van de Vecht
Biografie van Nederlands grootste kleine rivier
Zwolle, 2011

Noten hoofdstuk 2

1. De zeer oude gesteenten ten zuiden en oosten van het Bekken van Münster lagen ooit diep onder dit gebergte. In steengroeven zijn hier de plooiingen en vervormingen die het gesteente bij de gebergtevorming onderging, nog te zien.
2. Mulder e.a., 2003. Verder zuidelijk ontstond daardoor ook hooggebergte. Deze vroege fase van de Alpiene gebergtevorming wordt de Laramische Tektonische fase genoemd. Naast de Alpen en Pyreneeën ontstonden de Karpaten, Taurus, Kaukasus en in Zuid-Azië de Zagros, Hindoekoesj, Karakoram en Himalaya. Deze gebergten samen worden wel de Alpiene gordel genoemd.
3. Sissingh, 2006.
4. Verder waren er geen ijskappen of hooggebergten die het klimaatsysteem beïnvloedden.
5. Vanaf het Albien (Onder Krijt, 112-100 miljoen jaar.) stonden ook de Ardennen en de noordwestelijke delen van het Rijnlandse Leisteenplateau onder water. Dit deel behoorde op dat moment tot een dalingsgebied: het Nedersaksisch Bekken (Mulder e.a., 2003, p. 149).
6. In de Onder-Krijtperiode Valanginien.
7. De Ruinen- en Westerbork Schalie (Van den Berg & Den Otter, 1993).
8. Ook wel Losser zandsteen genoemd omdat deze gesteentelaag is ontsloten in de Staringgroeve te Losser.
9. Vooral het verschuiven van landmassa's naar de beide polen, de vorming van gebergten als het Tibetaans Plateau in de Himalaya's, het openen van de oceanen, en het ontstaan (Beringstraat) of juist afsluiten (opheffen landengte van Panama) van verbindingroutes tussen de oceanen hebben de transformatie naar de ijstijden veroorzaakt.
10. In de eerste helft van het Pleistoceen (Praetiglien tot en met Vroeg-Cromerien, ca. 2,6 Mm. tot 800 kj) bestond het overgrote deel van het Vechtlandschap uit de riviervlakte van de Rijn, en – vanaf het Laat Tiglien (ca. 2 miljoen jaar.) – de Eridanos, een rivier ter grootte van de huidige Amazone (Westerhoff, 2009).
11. o.a. Busschers, 2008. Het is overigens niet helemaal duidelijk hoe vaak het landijs de omgeving van Nederland bereikte. Mogelijk ook gedurende het Menapien (1,20-1,07 miljoen jaar.) en waarschijnlijk gedurende het Cromerien (Glaciaal A, ca. 700-600 kj) kwam het gletscherijs tot dichtbij onze streken.
12. Vooral het verschuiven van landmassa's naar de beide polen, de vorming van gebergten als het Tibetaans Plateau in de Himalaya's, het openen van de oceanen, en het ontstaan (Beringstraat) of juist afsluiten (opheffen landengte van Panama) van verbindingroutes tussen de oceanen hebben de transformatie naar de ijstijden veroorzaakt.
13. Ingólfsson, 2004. Meer dan 98% van dit enorme continent is bedekt met een duizenden meters dikke ijslaag die goed is voor een wereldwijde laag water van 57-66 m
14. Sissingh, 2006.
15. Mulder e.a., 2003, p. 200-201.
16. Busschers, 2008. Deze fase van maximale ijsuitbreiding wordt in Nederland aangeduid als de Drenthe fase 2. In Duitsland is dit het Drenthe-stadium. Zie verder De Mulder e.a. 2003, p. 197-203.
17. Sommige stuwwallen bestaan zelfs geheel uit grondmorene (Van den Berg & Den Otter, 1993). In Noord-Nederland (Drenthe, Groningen) en het aangrenzende Nedersachsen (Oldenburg, Hannover) liet het ijs een zwakgolvend landschap achter van grondmorene en zwerfstenen. Ook op de plateaus van het Bekken van Münster komen soms meters dikke lagen grondmorene voor.
18. Hilden e.a., 1993; Bosch & Brouwer, 2009; zie verder Neefjes & Willemse, 2009. Op de bodem van deze dalen is een zeer grove smeltwaterafzetting achtergebleven met veel grind en stenen,

waaronder ook noordelijke zwerfstenen. Ze wordt gerekend tot het Laagpakket van Schaarsbergen binnen de Formatie van Drenthe (Bakker, Den Otter & Weerts, 2003).

19. In de Duitse literatuur worden ze Quartär Rinne genoemd omdat ze mogelijk – in aanleg – een pre-Saale ouderdom kennen. Zo komen in het karteringsgebied diep uitgesleten dalen voor met materiaal uit de Elster-tijd. Ook in Noord Nederland zijn uit het Elsterien dergelijke ‘tunneldalen’ bekend.

20. In Duitsland wordt dit subglaciale dalsysteem in de ondergrond van het huidige Dinkeldal de Dinkel-rinne genoemd. Waarschijnlijk was de Dinkel aan het einde van de Saale-ijstijd geen belangrijke zijrivier van de Vecht, maar de grootste rivier in de regio (Hiss, 1995, p. 131, Hilden e.a. 1993, p. 53-54). Ook te Winterswijk is het subglaciale dal uit de Saale-tijd, als onderdeel van het Achterhoek-Twente systeem, nog goed in het landschap te zien (Neefjes & Willemse, 2009).

21. Dergelijke bronnen worden limnokrene bronnen genoemd. De Vechtbron nabij hoeve Bertmaring in Oberdarfeld, en de Dinkelbron in de Kreis Rosendahl zijn daar een goed voorbeeld van.

22. Hier wordt het uit de ecologie afkomstige begrip bronbeek gebruikt voor een type beek dat klassiek gezien kan worden als een bergbeek: snel stromend water met een verhang van meer dan 2 meter per kilometer op een stenige ondergrond.

23. Dit lag deels ook aan het voorafgaande extreem droge Laat-Pleniglaciaal (zie Thema 2.6). Er was toen weinig watertransport geweest. Veel stuifzand, modder en stenen bleef liggen op de dalhellingen en mettertijd hoopte dit zich op. Toen het later vochtiger werd was er veel materiaal dat gemakkelijk door snelstromend water meegenomen kon worden.

24. De ontstaanswijze van de laatglaciale oeverwallen langs de rivieren in het Münsterland en de Eems zijn bestudeerd door Thiermann (1968, 1970).

25. Het stroomgebied van de Münsterlander en Overijsselse Vecht beslaat ongeveer 3780 vierkante kilometer. Stroomafwaarts wordt de waterafvoer steeds groter omdat het achterland (inclusief de watertoevoer vanuit zijbeken) steeds groter wordt. De gemiddelde piekafvoer van de Vecht bedraagt bijvoorbeeld bij Emlichheim 111.000 liter per seconde en bij de monding met het zwarte water 182.000 liter per seconde.

26. Met zeggen, grassen, russen en mossen.

27. Zoals waterfontijnkruid, waterranonkel, kransvederkruid en kranswierren.

28.

29. Verder schijnt de zon vrijwel continu (pooldag). Dit heeft een enorme invloed op het temperatuurverloop en het productieve seizoen. Op onze breedten was ook in de ijstijden geen sprake van poolnacht of pooldag.

30. De term ‘terrassen’ is vooral van toepassing in middelgebergtes waar in de rivierdalen meerdere oude stroomvlaktes op verschillende hoogte zijn te onderscheiden. In Duitsland wordt de zandvlakte die na de ijstijd is overgebleven en die bestaat uit rivierafzettingen met een dunne laag stuifzand erop, aangeduid als ‘Niederterrasse’. En ook het landschap in Oost-Nederland is geologisch aan te duiden als ‘laagterras’.

31. Na het Denekamp-interstediaal.

32. Huisink 1998.

33. In de klassieke literatuur worden deze afzettingen aangeduid als Oud Dekzand.

34. Er waren enkele snel op elkaar volgende klimaatwisselingen die gemiddeld veel warmer en natter waren dan de interstadialen van het Midden-Pleniglaciaal (Thema 2.6). Warmere tijden waren het Bølling en het Allerød. De riviervlakte met zijn voedselrijke dalbodems speelde een belangrijke rol bij de verspreiding en vestiging van verschillende plantensoorten. In het dal heerste een gunstig microklimaat en zaden en wortelstokken werden door het stromende water vanuit het hart van het Münsterbekken meegevoerd. Hier ontstonden dan ook de eerste bossen die later het hele landschap gingen bedekken (zie ook thema 10.1 Groene Vecht). Kleinere geulen raakten buiten gebruik van de rivier en groeiden dicht met veenmoeras.

35. Veenmos kan 10 tot 40 keer zijn eigen gewicht aan water vasthouden.

36. Van der Hammen & Maarleveld, 1970. Het hoogveen (D: Hochmoor) wordt in Nederland gerekend tot de Formatie van Nieuwkoop (Weerts & Busschers, 2003).

37. Deze - eens uitgestrekte - veengebieden in het grensgebied van Nederland en Duitsland (Engbertsdijksvennen, Bargerveen) horen typologisch tot de suboceanische vlaktehoogvenen (D: Flachhochmoore). Deze ontstonden in de relatief natte reliëfarme zandgebieden door versmelting van verschillende, in laagten in het landschap ontstane, kleinere vennen die zich tot over de randen van de terreindepressies uitbreidden.

38.

39.

40. Vermoedelijk heeft deze insnijding te maken met het voorkomen van een noord-zuid georiënteerde reeks stuwwallen in het landschap, die in het zuiden begint bij de Holterberg en aan het oppervlak te vervolgen is tot aan de Besthmenerberg bij Besthmen. Deze stuwwallen hebben in het landschap ten zuiden van de Vecht een duidelijke invloed gehad op de evolutie van het landschap: ten oosten van de stuwwalreeks bevindt zich een relatief vlak dekzandlandschap waarin gedurende het Holoceen uitgestrekte veengebieden en beekoverstromingsvlakten tot ontwikkeling zijn gekomen. Ten westen van de stuwwallen echter heeft het dekzandlandschap een geringe helling naar het westen, en ontbreken bovengenoemde vlakke gebieden.

41. Goutbeek & Hamming, 1982.

42. Het bodemijzererts werd met verschillende namen aangeduid, zoals zodenijzersteen, zodde-erts, korrelerst, ijzeroer, moeraserts, moddererts, velderts, weide-erts en poelerts. Het kon worden opgespoord met een prikstok.

43. Zie bijvoorbeeld Van Nie & Elburg, 1992; Van Nie & Joosten, 1993; Joosten, 2004; Hermsen, 2006.

44. Groenewoudt & Van Nie, 1995; Schut & Groenewoudt, 2003.

Noten hoofdstuk 3

1. Van Uum & Wouters, 1991; Stapert, 1993.
2. Zie Schlüter, 2003 en Niekus & Stapert, 2005, p. 105-108 voor recente overzichten van middenpaleolithische vondsten in Overijssel.
3. Stapert, 1982.
4. Goutbeek, 1974; Johansen & Stapert, 1999, 2000; Stapert, 2005, p. 162-164.
5. Johansen & Stapert, 1999.
6. Verlinde, 2005; Verlinde & Newell, 2006.
7. Hermsen, 2006, Peeters & Niekus, 2005, p. 210-211 en 224-226. Later werden tientallen van dergelijke kuilen ook bij een opgraving in Zwolle gevonden.
8. Verlinde, 2005; Verlinde & Newell, 2006.
9. Verlinde, 1974.
10. Zie voor overzichtsstudies van deze twee vondstcategorieën Hulst & Verlinde, 1976, 1979.
11. Raemaekers, 1999 en Peeters, Hoogestijn & Holleman, 2004
12. Groenewoudt et al., 2007, p. 21-22 en 28-29; Peeters, 2007, p. 226.
13. Van der Waals, 1972, cat. nr. O.3; Verlinde, 1982b.
14. Verlinde, 1992.
15. Bakker, 1979.
16. Van Beek, 1970, Bakker, 1982.
17. Van Giffen, 1927, p. 311-322; Lanting & Brindley, 2003/2004; Bakker, 1988, p. 68.
18. Ter Kuile, 1938; Knöll, 1959, tab. 41 en 42; Lanting & Brindley, 2003 & 2004, p. 92.
19. Alleen op de vindplaats Dalfsen-Polhaar is mogelijk een laatneolithisch gebouwtje blootgelegd (Goutbeek, 1979). Het betreft een gebouwtje bestaand uit zes of acht paalgoten. De Laat-Neolithische datering van het gebouw wordt in twijfel getrokken door Hogestijn en Drenth (2000, p. 142-143).
20. In Overijssel is datzelfde patroon ook goed gedocumenteerd in het gebied De Borkeld bij Markelo (Groenewoudt, 1989, 1994, p. 110-135).
21. Percentage blijkt uit systematisch onderzoek van vele honderden grafheuvels in Drenthe en Zuid-Nederland (Lohof, 1991a; Theunissen, 1993, 1999).
22. Verlinde & Newell, 2006.
23. Verlinde, 1991, p. 24-26.
24. Bloemers, 1968; Beuker & Drenth, 2006. De dolk uit Gramsbergen is een zogenaamd Grand-Pressigny-dolkje.
25. Beschrijving overgenomen uit Pleyte 1885, p. 14-15. De gouden kom is in Pleytes boek weergegeven op kaartbijlage VI, nr. 1.
26. Zie Häßler, 2003 voor vondsten van gouden voorwerpen in Nedersachsen (de Duitse deelstaat waaronder de vindplaats valt).
27. Deze beschrijving is gebaseerd op Fröhlich, 1992 en Needham & Varndell, 2006, p. 88-90.
28. Needham, 2006; Needham & Varndell, 2006.
29. Goutbeek & Verlinde, 1980; Verlinde, 1982c, 1983.
30. Van Beek, 2009, p. 417-421.
31. O.a. Goutbeek & Wijnberger, 1972; Verlinde, 1972, 1973, 1987, p. 16.
32. O.a. Verlinde, 1991.
33. Zie Verlinde, 1987 voor een overzicht van urnenvelden in Overijssel.
34. Verlinde 1987, cat. nrs. 3-I, 3-II, 3-III en 6.
35. Spek, 2004, p. 756-764; Groenewoudt & Scholte Lubberink, 2007.
36. Bursch, 1933, p. 50-51; Lohof, 1991b, p. 94.
37. Van den Berghe, 2006.
38. Van Es, 1967; Verlinde, 1987, cat. nr. 4.
39. Verlinde, 1987, p. 318; Van Beek, 2009, p. 426-428.
40. Andréa & Visscher, 1988, cat. nr. 39; Verlinde, 2001; Van Beek, 2009, p. 434-435.

41. Van Beek, 2009, p. 435. Naast het grafveld van Calsum zijn in de Vechtstreek alleen in Hessum, bij Dalfsen, grafmonumenten uit de Midden- of Late IJzertijd aangetroffen (Verlinde, 2001). Opvallend genoeg zijn ook deze exemplaren overdekt met stuifzand.
42. Informatie in Centraal Monumenten Archief, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE, Amersfoort).
43. Van Es & Verlinde, 1977, cat. nr. 57.
44. Fontijn, 2001.
45. Zie bijvoorbeeld Fontijn, 2002.
46. O.a. Fontijn, 2001.
47. Bakker, 2004.
48. In het nabijgelegen Witharen is eveneens een zeldzame Bronstijd-speerpunt gevonden, van een Frans type (Butler, 1969, p. 119).
49. Verschillende archeologen hebben later opgemerkt dat deze situatie – achteraf gezien – ironisch was. Juist Holwerda, de enige prehistoricus die nooit zou erkennen dat er in Nederland een Bronstijd was geweest, was de eerste archeoloog die dit zeer zeldzame votiefdepot onder ogen kreeg. Holwerda bleef, in tegenstelling tot zijn tijdgenoten, bij zijn opvatting dat de Nederlandse bronsvondsten uit de Romeinse Tijd moesten dateren (o.a. Butler, 1969, p. 117).
50. Butler & Bakker, 1961.
51. Niet alle stenen en vuurstenen bijlen in het hier besproken gebied zijn onmiskenbaar afkomstig uit rivierlopen en andere laaggelegen gebieden, en dit soort vondsten op hogere zandgronden hoeven niet als offers gediend te hebben. Niet alle mogelijke offervondsten uit het gebied tussen Holthema en Hardenberg zijn afgebeeld in figuur XX, omdat het voor een deel oude toevalsvondsten betreft waarvan de vindplaatsen niet precies bekend zijn..
52. Archis-objectcodes 22EZ-10 en -11.
53. Van Beek, 2009, p. 518-519.
54. Analyse K. Wentink (Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden).
55. Verlinde, 1989.
56. Uit het gebied tussen Holthema en Hardenberg is slechts één speerpunt bekend. Als vindplaats daarvan wordt 'Hardenberg' opgegeven, maar de vondstomstandigheden zijn niet bekend (Archis-objectcode 22DN-59).
57. Butler, p. 1973.
58. Verlinde, 1982a; Van den Broeke, 2001.
59. Van Es & Verlinde, 1977, cat. nr. 49.

Noten hoofdstuk 4

1. Hiddink, 1999.
2. Zie bijvoorbeeld Van Deirse, 1932.
3. Schotten & Groenewoudt, 1997, 15-16.
4. Tacitus, *Germania*. Aangepaste versie van vertaling door dr. J.W. Meijer (1992), Ambo & Baarn.
5. Tacitus, *Jaarboeken (Ab excessu divi Augusti Annales)*. Aangepaste versie van vertaling door dr. J.W. Meijer (vijfde druk, 1990), Ambo & Baarn.
6. Van Beek & Van Es, 1964.
7. Van Es, 1964.
8. Van Es & Verlinde, 1977; Van Beek, Groenewoudt & Spek, 2010.
9. Wel is kort geleden aangetoond dat er ook in de Romeinse Tijd nog geïsoleerde boerderijen voorkwamen. Zo wordt aangenomen dat een in Varsen onderzochte nederzetting uit maar één boerderij bestond (Hiddink, 1999, 147-148).
10. Verlinde, 1986.
11. Van Es & Verlinde, 1977, cat. nr. 59.
12. Verlinde, 1995.
13. Verlinde, 1998.
14. Helaas is geen van de grafvelden uit de Romeinse Tijd uit de Vechtstreek compleet opgegraven. Uit onderzoek in andere delen van Overijssel en de Achterhoek weten we echter dat het aantal graven per grafveld meestal tussen de tien en veertig ligt. Daarom is dit graf een zeldzaamheid.
15. Zie bijvoorbeeld Van Nie & Elburg, 1992; Van Nie & Joosten, 1993; Joosten, 2004; Hermsen, 2005.
16. O.a. Bouwmeester, 2000, 2001; Groothedde, 1999, 2001, 2007; Fermin & Groothedde, 2006; Vermeulen, Hermsen & Mittendorff, 2009; Hermsen, 2001.
17. Zie bijvoorbeeld Bruins & Van Beek, 1984.
18. Van Beek, 1973.
19. Tischler, 1954.
20. Van Es & Verlinde, 1977, cat. nrs. 41, 53, 66.
21. Van Beek, 1972, 3-5; Van Es & Verlinde, 1977, cat. nr. 61.
22. Groenewoudt et al., 2006, 10-11.
23. Van Vliet, 2002, p. 297; Spek et al, 2010, p. 100.
24. Verlinde, 1990, 150.
25. Van Beek 2009, 93-94 en 452-455.
26. Bursch, 1938.
27. Berkel & Samplonius, 1989, p. 86.
28. Spek, 2004, p. 131 e.v.
29. Spek, Zeiler & Raap, 1996, p. 66 e.v.
30. Spek, Zeiler & Raap, 1996.
31. STIBOKA, 1989.
32. Kuile, Oorkondenboek van Overijssel deel I, reg. 20 (23 juli 973).
33. Haga, 1953, p. 43, noemt de negende eeuw.
34. Kemkes et al., 1995, p. 378; Heringa, 1926, p. 495-595.
35. Mensema, 1994.
36. Volgens schattingregisters van 1520.
37. De kaart is gemaakt aan de hand van de laatmiddeleeuwse rentmeestersrekeningen van 1499, schattingsregisters van Salland uit 1520 en leenprotocollen van de bisdommen Utrecht en Münster en het Stift Essen op retrospectieve wijze te benaderen. De laatmiddeleeuwse lijsten geven daardoor een inzicht in de vroegmiddeleeuwse situatie.
38. Ankum: Van Vilsteren, 1990; Rheeze: Van Vilsteren, 1981; Dalfsen: Blom, Wyns & Van der Velde, 2006; Baalder: Verlinde, 1980, 1983; Verlinde & Waterbolk, 1983; Van Beek, 1986.
39. O.a. Huijts, 1992, 183-197.

40. Er is wel een uitzondering op deze regel. Op de Baalder Es zijn namelijk sporen van een boerderij uit de elfde of twaalfde eeuw opgegraven. Volgens de opgraver is deze boerderij maar kort bewoond geweest en moest hij al snel wijken voor de voortgaande ontginningsactiviteiten op de groeiende Baalder Es (Verlinde, 1980).
41. Groothedde, 2008.
42. Voskuil, 1979; Hagens, 1992.
43. Verhoeven, 1998, 231-244.
44. Hierbij gaan we er op basis van eerder onderzoek, in onder andere Drenthe en Salland (Spek, 2004, Spek et al. 2010), van uit dat de erven op dezelfde locatie zijn blijven liggen, dat de namen van de erven in de loop der tijd gelijk zijn gebleven en dat naamsveranderingen zijn gedocumenteerd.
45. Uit de rentmeestersrekeningen van 1499 blijkt dat dit erf waarschijnlijk een tafelgoed is geweest. Het erf wordt in die rekening nog Wyggerinck genoemd. Naar alle waarschijnlijkheid heet dit erf in 1520 Yentiger.
46. Het onderzoek in Diffelen werd vergemakkelijkt doordat mevr. Hesselink-Zweers al het nodige onderzoek in deze regio had uitgevoerd. Daarvan is in deze paragraaf dankbaar gebruik gemaakt; Dinah Hesselink-Zweers, mondeling informatie, april 2010.
47. Het erf Have, in 1830 Heuver genoemd, werd in leen uitgegeven aan de adellijke leenman Seyne Claeses. De naam Have kan mogelijk afgeleid zijn van de eerder besproken hof-namen. Dit zou er op kunnen wijzen dat Have van oorsprong een bisschoppelijke hof is geweest. Wat mede de oorzaak kan zijn dat het erf in 1520 de meeste pacht van Diffelen betaalt..
48. Van Beek, 1964; met dank aan de Historische kring Dalfsen.
49. O.a. Van Beek, 1966.
50. O.a. Van Beek & Van Es, 1964; Van Es, 1964.
51. Verlinde, 1995.

Noten hoofdstuk 5

1. Het gaat om een oorkonde uit het jaar 1086 waarin een zekere markgraaf Ekbertus door de Duitse koning Hendrik IV wordt onteigend, omdat hij aan het hoofd had gestaan van een opstand van de Saksen. Het overheidsgezag over zijn graafschap Islegowe wordt aan de Utrechtse kerk geschonken. De historicus Slicher van Bath meent dat het Salland betreft, maar geheel zeker is dat niet. Mogelijk ging het hier om een restant van het oude Hamaland.
2. Zie over de ontwikkeling van macht en gezag van de bisschoppen in Overijssel bijvoorbeeld: Jappe Alberts 1970, p. 61-69, of: Ten Hove, 2007, p. 25-79. Meer algemeen over de ontwikkelingen in de landsheerlijke tijd: Bejczy, 2010, p. 46-52, of: De Boer 1992, p. 99-106, 154-163, 197-210, 254-256.
3. Van Vliet, 2002, p. 297.
4. Slicher van Bath, 1957, p. 19.
5. Ter Kuile, 1970, p. 69-85.
6. Mensema, 1994, p. IIIc
7. Deze en de volgende berekeningen zijn gemaakt op basis van de Rentmeestersrekeningen van 1499, de schattingsregisters van Salland uit 1520 en de leenprotocollen van de bisdommen Utrecht en Münster en het Stift Essen. In het onderzoek is uitgegaan van de dorpen die direct langs de Vecht gelegen zijn, daarom zijn Avereest, Den Ham, Magele, Linde, Meer en Lemele buiten beschouwing gelaten. Door het gemis aan erfnamen in de Schattingslijst van 1520 zijn het schoutambt van Zwolle en de steden Ommen, Hardenberg en Gramsbergen in zijn geheel niet meegenomen.
8. Precieze aantal is niet onderzocht, maar het zijn er al gauw meerdere tientallen. Mensema, 1981, p. 297-452
9. Schatting aan de hand van een quickscan van de Schattingsregisters van 1520.
10. De informatie in deze kadertekst is ontleend aan: www.infocentrumvechtdal.nl.
11. Ter Kuile, 1315.
12. Ter Kuile, 1328.
13. Kemkes et al., 1995.
14. Zie over de ontwikkeling van de gemeenschapsvormen op het platteland in Oost-Nederland: Slicher van Bath, 1944. De hoven die in dit werk als vierde gemeenschapsvorm behandeld worden, laten we hier buiten beschouwing, omdat die aan bod komen in thema 4.4.
15. Deels uit Slicher van Bath, 1944, p. 37.
16. Kokhuis, 1992, p. 40.
17. Slicher van Bath, 1944, Deel 1, p. 247.
18. Van Vliet, 2002, p.156.
19. Dit proces wordt meer uitvoerig beschreven in: Demoed, 1987, p. 15-19.
20. Slicher van Bath, a.w., p. 67.
21. Zie hierover: Grootenhuis, z.j., p. 98-115.
22. Zie ook Mensema, 1978, p. vii-xii.
23. Bodemkundigen noemden ze éénmansessen, omdat ze in gebruik waren bij één bedrijf.
24. Spek, 2004, hfs. 14. De essen in de Vechtstreek zijn niet onderzocht, maar uit onderzoek in Drenthe en Salland blijkt dat de plaggenbemesting omstreeks de zestiende eeuw is ingevoerd.
25. STIBOKA, 1989, p. 100.
26. Spek, 2004, p. 948.
27. Van Rij, 1989.
28. Ringenier, 2009.
29. Picardt, 1660.
30. Archis-waarnemingsnummers 12531 en 300127. Volgens Ringenier (2009) zitten in Archis twee locaties voor dezelfde vondst. Uit de oorspronkelijke beschrijvingen van de vondsten lijkt dit de meest waarschijnlijke. Wel gevonden, maar niet geregistreerd in Archis zijn: een zwaardgevest, een gesp, delen van een harnas, gebitsdelen van een paard en een onderarm van een mens.

31. Gevers, 2007.
32. Gevers & Mensema, 1985.
33. Braaksma, 1977.
34. Zie over de wording van de stad Ommen: Gevers, 2007, p. 122-125.
35. Zie over de wording van de stad Gramsbergen: Gevers, 2007, p. 82-85.
36. Moerman, 1950. Zie over de namen in deze streek ook: Slicher van Bath, 1944. De originelen van de schattingsregisters bevinden zich in het Gemeentearchief Deventer, Middeleeuws archief, inv.nr. 475.
37. Veel later werden deze zogenaamde patroniemen gevormd met het achtervoegsel zoon of dochter, Jansen is het bekendste voorbeeld in Nederland, maar vooral in het oosten is ook de voornaam Allard nog in veel namen herkenbaar: Aalders, Alards, Aartsen.
38. De gegevens hiervoor zijn geput uit de Nederlandse Familienamenbank van het Meertens Instituut. Deze is via internet te raadplegen, via <http://www.meertens.knaw.nl/nfb/>.
39. De gegevens hiervoor zijn geput uit de Nederlandse Voornamenbank van het Meertens Instituut. Wat betreft de tegenwoordige namen gaat het over de gemeenten langs de Vecht, zonder de gemeente Zwolle.
40. Over de achternamen in de verschillende plaatsen in het Vechtdal is de nodige literatuur verschenen. Zie voor de gemeente Ommen: J. Hofsink 2002, Ten Tooren, 1992, Brouwer, 1997, Wösten, 2001, Horsman, 2001a, 2001b.
Voor de gemeente Dalfsen: Klarenbeek, 1989, Michel-Beumer, 1994, Holsappel & Van Oenen, 1996.
Voor de gemeente Hardenberg: Van Biessum, 1996, Hofsink, & Van Faassen, 2001.
41. Kijk in de Vegte, 2002, p. 9, 21-23 en verder.
42. Zie de percentagekaart onder de naam 'Kijk in de Vegte' bij de Nederlandse Familienamenbank (NFB) van het Meertens Instituut.
43. Meer over de geschiedenis van het erve Waterink is te vinden in: 1989, p. 51.
44. Zie de percentagekaart onder de naam 'Waterink' bij de Nederlandse Familienamenbank (NFB) van het Meertens Instituut.

Noten hoofdstuk 6

1. Volgens de ligger der landerijen van Salland in Slicher van Bath 1957, p. 38, 43.
2. Fockema Andrea, 1939, p. 28-29; De Groot, 1990, p. 65-70.
3. Gegevens uit wieiswieinoverijssel.nl
4. Gevers & Mensema, 1983.
5. Hesselink Zweers, 2004.
6. Drent, 1978.
7. De schans verving een oudere schans, de Rouveense Schans.
8. Minderhoud, 1978.
9. Haga, 1932.
10. Versfelt, 2007.
11. Schattingsregisters 1520.
12. STIBOKA, 1994 en Bodemkaart van Nederland 1:50.000.
13. Slicher van Bath, 1957, p. 543-545.
14. Digitale kadastrale kaart van 1830. Bij de berekening is uitgegaan van markegrenzen volgens van Engelen van der Veen, 1924, kaartbijlage 6.
15. Slicher van Bath, 1957, p. 409.
16. Schattingsregisters 1520.
17. Anoniem, 1672.
19. De Vries, 1994. 100 voet komt ongeveer overeen met 27 m³
20. De Vries, 1994
21. Voort, 1970.
22. Een voet is hierbij gesteld op 0,3 meter en een kubieke voet op 0,027 m³. Het soortelijk gewicht van Bentheimer zandsteen is 2500 kg / m³.
23. Rijksdienst voor het cultureel erfgoed: afdeling scheepsarcheologie, verslag van de opgraving van de R43, 1948
24. Wolfert, Maas, & Dirkx, 1996.
25. Copia markeboek Rheeze, 1682 e.v.
26. Historisch Centrum Overijssel, toegang 3.1, Inv. nr. 5002, stukken betreffende de schouw van de Vecht en Zwartewatersdijken
27. Spek, Zeiler & Raap, 1996
28. Historisch Centrum Overijssel Statenarchief Overijssel, toegang 3.1, inv. nr. 2786, nr. 10755
29. Staring & Stieltjes, 1848.
30. Historisch Centrum Overijssel Statenarchief Overijssel, toegang 1,3, inv. nr. 75
31. Van Doorninck, de Hullu & Aquoy, 1885-1890.
32. Van Deinse, 1953.
33. Historisch Centrum Overijssel, 700A Stadsarchief van Zwolle 1230-1813, deel I inv. 1891.
34. Schutten, 1981.
35. Lewe, 1995.

Noten hoofdstuk 7

1. De verschuiving van grondbezit is uitgebreid omschreven door Van Zanden, 2001a en door Van Zanden, 2001b, p. 15-34 en 129-144. Zie over de wijzigingen na 1750 tevens: Trompeter 2003, p. 121-142.
2. Alleen in het westen van het Vechtdal hadden de marken al vrij veel grond, vooral groenlanden, verdeeld. Dat had te maken met de veeteeltbedrijven hier, die de vruchtbare groenlanden gebruikten voor beweidingen voerwinning.
3. Visscher, 2003, o.a. p. 30.
4. In de literatuur wordt dit de 'peasant-economy' genoemd. Zie hierover: Van Zanden, 1985. Zie voor een beschrijving van de ontwikkelingen in de landbouw in Overijssel ook: Coster, 1996.
5. Drent, 1978.
6. Hesselink Zweers & Wolbink, 2005.
7. Wolbink, 2005.
8. Goutbeek, 1999.
9. Schoemaker II fol. 19
10. Schoemaker, memoriaal, p. 113
11. Drent, 1978
12. Visscher, 2003.
13. Het verschil is duidelijk te zien als de historische kaarten van omstreeks 1900 en 1930 vergeleken worden.
14. Topografische Militaire Kaart (Nettekening) Kaartnr. 22/3.
15. Visscher, 2003, p. 121 e.v.
16. De twee genoemde verkavelingstypen zijn in praktijk niet altijd even goed van elkaar te onderscheiden omdat men ook vaak tussenvormen toepaste al naar gelang met dat voor de afwatering beter achtte.
17. Van den Bergh, 2004, p. 64-72.
18. Historisch Centrum Overijssel, Statistieke opgaven van de Provincie Overijssel in 1815, varia 49
19. Schutten, 1981.
20. Van der Aa, 1847.
21. Historisch Centrum Overijssel, Richtamt Kedingen, 3 februari 1751
22. Nationaal archief, hulpdepot Schaarsbergen, confidentieel copieboek N.H.M., Nijverdal 4 juni 1836
23. Staring, 1858.
24. Schutten, 1981.
25. Specht, 1941.
26. Historisch Centrum Overijssel, Statistieke opgaven van de Provincie Overijssel in 1815, varia 49
27. Historisch Centrum Overijssel, de Volkstelling van 1795
28. Specht, 1941.
29. Historisch Centrum Overijssel, toegang 3.1, Inv. nr. 5002, stukken betreffende de schouw van de Vecht en Zwartewatersdijken.
30. Coster, 1994.
31. Ter Pelkwijk, 1826.
32. Goutbeek, 1990.
33. Provinciale Waterstaat in Overijssel, verslag hoogwater december 1925 / januari 1926, Zwolle 1926.
34. Van Eeden, 1886.
35. Steen & Veldsink, 1948.
36. Staring & Stieltjes, 1848.
37. Het departementaal bestuur had al vijf jaar eerder onderzoek laten doen door ingenieur J.E. Wildeman. Nationaal Archief, archieven van de inspecteurs en commissies van de waterstaat in Nederland voor 1850, Inv. Nr. 275

38. Nationaal Archief, collective Hingman, nr. 1215
39. Onder druk van Zwolle kreeg de Dedemsvaart voorlopig nog geen doorgaande transportfunctie. Schepen op de Dedemsvaart mochten alleen goederen vervoeren ten behoeve van de kolonisten en bewoners van het gebied. De vaart mocht bovendien niet worden doorgetrokken naar Coevorden of worden verbonden met de Vecht. Veertig jaar later werden deze beperkende bepalingen opgeheven.
40. De problemen van de stad Ommen met de teruglopende Vechtschipperij worden uitgebreider besproken in: Steen, 1982, p. 43-47.
41. Wulfften Palthe, 1872.
42. Wel was er, na ernstige overstromingen van landbouwgronden in 1879 en 1880, een voorstel van de Commissaris des Konings om het plan van tot de oprichting van een waterschap verder uit te werken (Coster, 1999).
43. Westhoff, 1926.
44. Zie bijvoorbeeld: De Haan, 2000); Gevers & Mensema, 1986; Mak & Mathijssen, 2000.

Noten hoofdstuk 8

1. Wonink, 1983.
2. Informatie deels afkomstig van website <http://www.genne.nl>
3. Van der Oord, 2003.
4. Slot, 2007.
5. Hilbrink, 1989.
6. Veldhuis & Makkinga, 2003.
7. Goutbeek, 2003.
8. De Reijer, 1997.
9. Beekmans & Schilt, 1997.
10. Zie over de geschiedenis van het toerisme: Van Ool, 2008. Hierin is ook veel informatie te vinden over de verderop in dit stuk besproken geschiedenis van het kamperen.
11. Anoniem, 1903.
12. Groenman & Schreuder, 1949, p. 71-72
13. HCO, Archief van Rijkswaterstaat in Overijssel, inv.nr. 378: 1908 vergunning voor A.G. Bloem te Dalfsen voor het leggen van een loopplank met houten trapje tussen de rietmatten heining van een talud in de Vecht ten behoeve van een badhuisje; 1909 vergunning voor H.J. Warnars te Dalfsen voor het leggen van een drijvend badhuisje aan de rechteroever van de Vecht; 1910 vergunning voor mr. A. Baron van Dedem te Dalfsen voor het vastleggen van een vlot met badhuisje aan de linkeroever van de Vecht.
14. Groenman & Schreuder, 1949., p. 93.
15. Wet van 15 juli 1896, Staatsblad nr. 131, Den Haag 1896.
16. Wet van 9 november 1908, Staatsblad nr. 339, Den Haag 1908.
17. Grenstraktaat gesloten te Berlijn op 17 oktober 1905, goedgekeurd bij K.B. van 14 augustus 1906, Staatsblad nr. 221, Den Haag 1906.
18. Bundestag, Antrag auf Erschließung der Ödländereien des Emslandes, Berlijn, 5 mei 1950.

Noten hoofdstuk 9

1. Lutje Schipholt, 1955, p. 137.
2. ter Kuile, 1950, Oorkondenboek Overijssel deel II, reg. 334 (8 juli 1276).
3. Na inzage van het originele document is gebleken dat het oorkonden boek niet volledig is.
4. Huisarchief Almelo (Overijssels archief, toegang 214, reg. 125); Lutje Schipholt, 1951, p. 184.
5. Horsten, 2005, p. 110-111.
6. Hesselink-Zweers, 2007, p. 87.
7. Gevers & Mensema, 1983, p. 143; In de betreffende oorkonde wordt ook de Slingenberg genoemd, de verdedigbare sterkte bij Ten Velde.
8. Peiko, 1993, p. 110 e.v.
9. De Vries, 1954, p.145.
10. Versfelt, 2003, p. 33.
11. Gevers, 2007.
12. Lutje Schipholt, 1955, p. 135 e.v.; Goutbeek, 2001.
13. Voor Nijebrugge: Berkenvelder, 1986c nr. 1662.
14. Van der Schrier, 1975 & 1992.
15. Ter Pelkwijk, 2002, p. XXVII.
16. Visscher, 2003, p. 18 e.v.
17. Drent, 1978, p. 25; Versfelt, 2003.
18. Goutbeek & Hamming, 1982.
19. Zie bijv. Lutjeharms, 1973, pp. 10 e.v.
20. Toen werd het Grondreglement voor de Waterschappen in Overijssel van kracht.
21. Opmerkelijk is dat dit traktaat eerst in 1846 openbaar werd. Auke van der Woud veronderstelt dat vanwege militaire belangen de illusie in stand moest blijven dat het noordoosten van Nederland effectief aan de defensie bijdroeg en dat hem om die reden zou lang geheim is gehouden (Van der Woud, 2004).
22. Staatsblad 1846, no. 54, grenstractaat tussen Nederland en Hannover gesloten 2 juli 1824 te Meppen.

Noten hoofdstuk 10

1. Bohncke, 1991, 104.
2. Van Geel, Bohncke & Dee, 1981; Van Leeuwaarden, 1982.
3. Spek 2004.
4. Oost-Nederlands onderzoek door Groenewoudt e.a., 2007; Van Beek, 2009.
5. Dirkx, 1998.
6. Zie ook: Bruins, 1981; Kroes, 1989; Drost, 1996.
7. Bruins, 1981.
8. Koster, 1978, Spek, 2004.
9. Bruins, 1981.
10. Karenbeek & Verlinde, 1982.
11. Volgens de datering moet het zand tussen de Late Bronstijd (1100-800 v. Chr.) en de Laat Romeinse tijd (270-400 na Chr.) zijn opgestoven. Omdat de Vroege IJzertijd een nogal natte periode was, waarin zandverstuiving op grote schaal niet erg waarschijnlijk is, kan worden gesteld dat de opstuiving pas vanaf tussen 500 vóór Chr. plaatsvond. (mondeling mededeling Nico Willemse, RAAP)
12. Van der Hammen & Bakker, 1971; Groenewoudt et al., 2007.
13. Met dank aan de historische kring Dalfsen. Bron Rondom Dalfsen 62.
14. Canon van Nieuwleusen, internetpagina
15. Tegenwoordig is de rijksoverheid ook eigenaar van verschillende landgoedbossen aan de zuidzijde van de rivier, zoals de huidige boswachterij Ommen.
16. Suggestie Patrick Jansen, Probos
17. Eijken, 1995, repertoriumnr. 1057; Kadastrale atlas 1830.
18. Mensema, 1992.
19. Kadastrale atlas 1830; Stenvert, Kolman en Olde Meijerink, 1998, p.211.
20. Junne is een uitzondering, zie later in de tekst.
21. Stenvert, Kolman & Olde Meijerink, 1998, p. 232.
22. Gevers & Mensema, 1983.
23. Goutbeek, 2001.

Noten hoofdstuk 11

1. Van Engen & Rutte, 2007.
2. Referentie uitspraak Van der Eze ontbreekt.
3. Hardenbergs archief op www.hardenberg.nl.
4. Over de exacte locatie van de hof bestaan verschillen van mening. Sommigen denken dat hij binnen de nederzetting lag, ter hoogte van de Bermerstraat. De locatie buiten de kern is echter waarschijnlijker. Historisch geograaf Jeroen Zomer, die voor dit boek veel archiefonderzoek deed, voert daarvoor de volgende redenen aan: 1) Op de eerste kadastrale kaart wordt de boerderij als hof genoemd 2) Het erf is in vergelijking met andere erven behoorlijk groot in oppervlakte 3) Deze hof is in 1499 nog in gebruik als hof (volgens rentmeestersrekeningen) en na de reformatie komt die hof in bezit van de staat. Het erf is in de negentiende eeuw in bezit van de stad Ommen.
5. Website joods-historisch museum.
6. Citaat op website gemeente Ommen.